

Наташа Вујисић Живковић
Филозофски факултет Универзитета у Београду

UDK - 37.01:929 Натошевић Ђ.
373.3(497.11)"18"

DOI: 10.5937/nasvas1504823V

Прегледни рад

НВ год. LXIV 4. 2015

Примљено: 27. 03. 2015.

Прихваћено за штампу: 01. 07. 2015.

ДР ЂОРЂЕ НАТОШЕВИЋ У РЕВИЗИЈИ ОСНОВНИХ ШКОЛА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ¹

Апстракт *Надзор др Ђорђа Натошевића над основним школама у Кнежевини Србији током школске 1867/68. разликовао се од дотадашње ревизије школа, јер га је спровео, по жељи владара кнеза Михаила, најбољи српски педагог, како би се учинио одсудан корак у реформисању српског школства. У раду су анализирани сачувани Натошевићеви извештаји, који се, као историјски извори првога реда, први пут представљају нашој научној јавности. Реализовано истраживање је показало да извештаји Ђорђа Натошевића омогућавају реалан увид у рад основних школа у Кнежевини Србији и да су, у том смислу, важно сведочанство о школским приликама у Србији на измаку седме деценије XIX века. С друге стране, будући да су увек садржавали предлоге како да се основношколско образовање из темеља преуреди, Натошевићеви извештаји представљају значајан предлог за истраживање настанка трајних институција педагошког образовања и модерних дидактичко-методичких схватања у Србији у последње три деценије XIX века.*

Кључне речи: *Ђорђе Натошевић (1821–1887), основне школе у Кнежевини Србији, школски надзор.*

DR ĐORĐE NATOŠEVIĆ – SUPERVISOR OF ELEMENTARY SCHOOLS IN SERBIA

Abstract *Dr Đorđe Matošević's supervision of elementary schools in Serbia during 1867/68 academic year differed from previous inspections because it was conducted according to the order of the ruler, prince Mihailo, and the wish of this most prominent Serbian pedagogue in order to make a decisive step in reforming Serbian schools. The preserved Matošević's reports were analyzed as historical sources of the first rank, and now are presented to our scientific community for the first time. Our research shows that*

1 Чланак представља резултат рада на пројекту *Модели процењивања и стратегије унапређивања квалитета образовања у Србији*, бр. 179060 (2011–2015), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Đorđe Matošević's reports enable a realistic insight in elementary school practice in the Principedom of Serbia, and are important testimonies of educational conditions near the end of the seventh decade of the nineteenth century. On the other hand, since they always contained suggestions for fundamental reforming of elementary-school education, Đorđe Matošević's reports are an important model for researching the origins of permanent institutions of pedagogic education and modern didactic – methodological concepts in Serbia in the last three decades of the nineteenth century.

Keywords: *Đorđe Matošević (1821 – 1887), elementary schools in the Principedom of Serbia, school supervision.*

Д-р ДЖОРДЖЕ НАТОШЕВИЧ В НАДЗОРЕ ЗА РАБОТОЙ НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛ В КНЯЖЕСТВЕ СЕРБИИ

Резюме *Надзор за работой начальных школ в Княжестве Сербии, проведенный доктором Джорджем Натошевичем в учебном 1867/68 году, отличался от предыдущих, так как был проведен по заказу правителя князя Михаила, с участием лучшего из сербских педагогов и просветителей, имея целью предпринять решительные шаги в реформировании системы образования в Сербии. В статье анализируются сохранившиеся отчеты Натошевича, которые, как исторические источники первого порядка, в первый раз представлены нашему научному сообществу. Полученные результаты показывают, что отчеты Натошевича реально отражают состояние и работу начальных школ в Княжестве Сербии и в этом смысле представляют важное свидетельство о школьной системе и качестве образования в целом в Сербии конца седьмого десятилетия девятнадцатого века. Так как содержат предложения о том, каким способом начальное образование следует реформировать, отчеты Натошевича являются полезным источником для изучения формирования педагогических институтов и дидактико-методической теории во второй половине девятнадцатого века.*

Ключевые слова: *Джордже Натошевич (1821-1887), начальные школы в Княжестве Сербии, школьный надзор.*

Увод

Мисија др Ђорђа Натошевића (1821–1887) на реформи основношколског образовања у Кнежевини Србији 1867/68. и до сада је привлачила пажњу историчара педагогије (Bakovljević, 1998; Dostanić, 1987), али истраживања ове теме нису била поткрепљена увидом у архивску грађу која једино омогућава да се та мисија у целини осветли. Иако и данас недостаје први Натошевићев извештај из

јануара 1868. (није чак ни нотификован у Архиву Србије), остали извештаји, који у овом раду први пут излазе на увид научној јавности, као историјски извори првог реда, омогућавају да се његова ревизија основних школа при крају владе кнеза Михаила у целини реконструише.

У овом раду анализирани су сачувани извештаја Ђорђа Натошевића о стању основних школа у Кнежевини Србији. Циљ је био да се одреде основне особине Натошевићевог надзорничког рада и правци његових реформских покушаја. Непосредни задаци односе се на идентификовање основа педагошко-друштвене мисије др Ђорђа Натошевића и на критичку анализу његовог рада у Кнежевини Србији, како би се, с једне стране, добила поузданија слика о историјском развоју српског школства, а с друге, прецизирала Натошевићева улога у нашој просветној и културној историји.

Педагошки рад др Ђорђа Натошевића

Иако лекар по образовању (завршио је 1851. Медицински факултет у Бечу, у коме је још у младићком добу упознао кнеза Михаила Обреновића и пришао тзв. Вуковом кругу), Ђорђе Натошевић је животни век провео бавећи се просветним питањима. По повратку са студија започео је праксу као лични лекар владике бачког Platona Атанацковића, искусног катихете, педагога и филантропа, под чијим утицајем се окренуо школским питањима – 1853. прихватио је место директора Новосадске гимназије у којој је положио темеље „реалног“ правца у нашем средњошколском образовању и увео као предмет „гимнастичко вежбање“. Од 1857. као школски надзорник, прво у Војводству српском, а потом у Карловачкој митрополији, посвећује се изградњи основношколског система. Улаже напоре у организовање учитељских течајева, са својим блиским сарадником Николом Ђ. Вукићевићем организује рад сомборске Препарандије, која је од 1863. прерасла у трогодишњу школу, а организује и једногодишње течајеве за образовање учитељица. Приликом обиласка школа трудио се да подигне значај учитеља у сеоској средини, који су га због тога брзо заволели и прозвали Бабо. Као надзорник, Натошевић је, упознавши се са приликама у српским основним школама, главни узрок слабог квалитета наставног рада препознао у недовољном педагошком образовању учитеља, због чега је започео праксу организовања течајева за стручно усавшавање учитеља широм Војводине (Vujisić Živković, 2012).

Истовремено, Натошевић је 1858. покренуо *Школски лист*, први српски педагошки часопис, који је осмислио као лист путем кога учитељи могу да упознају за то време савремене педагошке идеја, добију практична упутства како да реализују наставу из појединих наставних предмета; поред тога, *Школски лист* је објављивао чланке уџбеничког типа, које су учитељи могли да користе у настави – занимљиве задатке из математике, народне и уметничке приповетке, песме... Уз *Школски лист* закратко су излазиле и прве српске дечје новине – *Пријатељ српске младежи*, у којима је Јован Јовановић Змај, један од најпознатијих српских песника, на Натошевићеву иницијативу објавио своје прве песме за децу.

Ђорђе Натошевић је поставио темеље модерне српске педагогије и дидактике. У писању је увек био консеквентан и одрешит, усмерен на решавање конкретних питања у педагошкој пракси. Био је добро упућен у историјска и актуелна питања у педагогији, што му је омогућило да на трагу Песталоцијевих идеја (Potkonjak, 2012) створи оригиналну, домаћим условима прилагођену концепцију основне (народне) школе, која је по њему више „васпиталиште“ него „училиште“. Своје погледе, прожете Дистервеговим дидактичким функционализмом и залагањем за „педагошки сензуализам“, односно очигледну наставу („науку о гледању“) – принцип да се од чулних представа доспева до трајног разумевања појмова, изнео је врло рано у *Кратком упутству за српске народне учитеље* 1857. (друго проширено издање изашло је 1861) и у *Упутству за предавање букварских наука учитељима народних школа у Аустријском царству* 1858. Његова педагошко-дидактичка схватања су колико принципијелна толико и практично оријентисана – ка модернизацији наставног рада, у смислу њеног заснивања на самоделатности и саморазвоју ученика. Од учитеља је захтевао поступност и очигледност у настави, припремљеност и систематичност у прелажењу прописаног градива (које код Натошевића никада није преобимно), такође, да увек поштују Песталоцијеве принципе „од лакшег ка тежем“, „од посебног ка општем“ и „од конкретног ка апстрактном“. У другом издању *Кратког упутства* из 1861. чак усваја за то време веома напредан принцип „концентрације наставе“.

За српску просвету је изузетно значајан Натошевићев *Буквар* који је припремио 1867. по налогу Министарства просвете и црквених дела Кнежевине Србије (МПС-п, 1867, ф. I, бр. 110.). Будући да је *Буквар* био састављен по гласовном методу, Министарство је предложило да се један број бољих учитеља обучи како да га користи, посебно због тога што је он омогућавао да се деца у исто време поучавају и у читању и у писању, а да се осталим учитељима дозволи да покушају сами да га користе, сваки према свом предзнању и вештини у обучавању деце основној писмености. Натошевићев *Буквар за основне српске школе* изашао је 1870. (с упутством за учитеље), исте године изашла је и његова *Читанка за први разред основне школе*, а 1872. *Читанка за други разред основне школе*. Натошевићев буквари и читанке помогли су учитељима да, примењујући гласовну методу уместо методу срицања слова по њиховим именима, постигну знатно боље резултате у настави почетног читања и у том смислу представљају прекретницу у развоју српских уџбеника – означили су коначну победу Вуковог правописа заснованог на принципу „пиши као што говориш, читај како је написано“. Закон којим је уведен Вуков правопис у српске школе донет је 12. марта 1868, чиме је знатно олакшано елементарно описмењавање ученика. Када је 1873. укинута употреба Часловца и Псалтира као уџбеника из којих се учи читање и писање, Вукова реформа добила је последњу потврду и признање (Jordanović, 2010). Сагледавши укупан педагошки рад др Натошевића, можемо да закључимо да он још увек није добио заслужено место у нашој културној историји.

Надзорнички извештаји др Ђорђа Натошевића и предлози за преуређење основних школа у Кнежевини Србији

Др Ђорђе Натошевић је августа 1867. на позив кнеза Михаила Обреновића дошао у Србију за референта Министарства просвете и црквених дела. Као просвећени апсолутиста, кнез је желео промене основношколског образовања у Србији и у ту сврху довео је најискуснијег и најдоказанијег педагога међу пречанским Србима.

Сачувани извештаји из надзора др Натошевића над основним школама у Кнежевини Србији обично су структурирани тако да се односе на: а) учење ученика у школама, допринос, односно ометање дечјег интелектуалног и моралног развоја због лоше организоване наставе, б) образовање, рад и услове живота учитеља и в) школско-хигијенска питања, укључујући проблеме изградње адекватних школских зграда. Карактеристичан је *Извештај и предлози о успесима у београдским основним школама* од 28. јуна, који је Натошевић поднео пошто је у периоду 16–23. јуна 1868. прегледао београдске основне школе (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2096, No. 1809.). У првом делу извештаја бележи: „И опет морам поново да изјавим, да ни у оним најбољим успесима никакве користи не видим [...]. Деца ни мало свести немају о ономе што знају, зато су већ сад готово све заборавила, што су првог течаја о. г. са оноликим напрезањем била научила. [...] Па колика је штета и за најмањим знањем које се заборави, још већа је, што уз овај начин учења, не само од знања ништа не остане, него што и умне моћи детиње сасвим на празно изађу, не добију оваквим науком хране, па ни снаге ни развитака; а сувише је греота што душа и срце (осећање и воља) сами себи остављени расту без икаква стална и добра правца [...]“ (Исто). Лоши резултати, по Натошевићу, последица су чињенице да у школама раде неквалификовани учитељи и зато предлаже да се ово питање озбиљно размотри: „То исто овде молим, и молим, да се сви овдашњи учитељи на одређено место покупе, па да им се каже шта ће и како од сад децу учити, да бар од сад свесније све уче и знају, и развијенијих умних моћи из ове школе изађу [...]. Да се бољи успеси изведу, нужно је даље да се бар донде док се не уведу редовне хоспитације, походе редовни зборови учитеља, да се изда наредба да сви учитељи у вароши који исте разреде деце уче, бар на јавни испит деце долазе“ (Исто).

У другом делу извештаја, *Предлог за разширење основних школа у Београду*, Натошевић пише о организацији наставе (АС, МПС-п, 1868, ф. IV, бр. 515, No. 1807.). Не пропушта да се критички осврне на превелики број ученика у одељењима – у женској основној школи код Саборне цркве једна учитељица радила је са 85 ученица, а у дорђолској је учитељица радила са 104 ученице: „Свако зна да што је мање деце, то је лакше бољи успех с њима извести, а искуством је сведочено да је 40 до 50 мале деце већ највећи број који се једном учитељу поверити може са изгледом на бољи успех“ (Исто). Натошевић предлаже да се у београдским школама ученици одвоје у мања одељења и засебне разреде и за њих ангажује већи број учитеља, а да општине новим учионицама прошире постојеће и подигну нове школске зграде.

Трећи део извештаја, под насловом *Извештај о школским зградама у Београду*, Натошевић започиње проценом да су школске зграде „[...] врло незгодне и не само сметња успеху деце, него по само здравље и живот опасне и убитачне“ (АС, МПС-п, 1868, ф. IV, бр. 515, No. 1894.). Највећи је проблем, пише, с учионицама: „И опет је највеће зло што су собе већ по себи малене и ниске, и особито према великом броју деце тако тесне да се деца управо у њима даве [...]. А највеће је зло у тим собама што нема ваздуха довољно ни за 43 деце ни за $\frac{1}{2}$ сахата, а оно седи три и четири пута више деце по два и више сахата“ (Исто). Тражи да се израчуна колико је кубних метара свежег ваздуха довољно за једног ђака за три наставна часа, па да се томе прилагоди величина учионица, да не би деца „[...] одрасла на здравом брдском ваздуху обољевала од многих болести“ (Исто). Учионицу женске основне школе код Саборне цркве описује следећим речима: у њој се „под провиди“, кад из суседне кухиње покуља дим ученице „[...] изуједаних очију морају све да се разбеже; са тога ће много дете патити на очима свег века свог“ (Исто). За школске прозоре бележи да су у неким школама тако мали, да предвече ученици не могу ништа да виде, док су у неким школама окренути према улици те су због тога ученици изложени непрестаној буци. Пише и о томе како су у школама „[...] грдно смрдљиви нужници који сав ваздух школе трују, те децу и учитеља даве“ и да су „[...] тако отрули да деца страхом наилазе на њих“ (Исто).

И овај део извештаја Натошевић је завршио предлогом како да се затечено стање поправи. Предлаже да се све три дорђолске школе затворе и од општине затражи да подигне нове школске зграде; да нарочита комисија премери учионице и одреди колико ученика у свакој од учионица може да се прими и то према „[...] познатој количини потребног ваздуха на три сахата за свако дете“; да се у свим школама „отворе вентили“ за доток свежег ваздуха; да „варошки физикус“ једном годишње обилази све школе и подноси „санитетски извештај“ Министарству просвете и да се у београдским општинама не отварају нове основне школе уколико не постоје адекватне школске зграде (Исто).

Четврти део, *Извештај о слушаоцима у овдашњим основним школама*, односи се на децу која су похађала београдске основне школе иако су имала 16 и више година (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2078, No. 1811.). Реч је о деци која су, по казивању учитеља, била „пука сиротиња“, издржавала се послужујући по кућама, и која су, Натошевић опажа, „[...] сва прљава, дражљива, вашљива и сувише васпитно запуштена“ (Исто). Решење овог проблема Натошевић види у отварању посебне школе у којој би старија деца „[...] куд и камо напредовала, не би се лењила него се отимала и надметала међу собом, свршила би течај основне школе за пола и мање времена, па би прелазила у средње школе ко је за њих, или на занат“ (Исто).

Поред београдских, Натошевић је извршио ревизију основних школа у Крагујевачком, Смедеревском и Пожаревачком округу. Из ове ревизије сачувани су његови извештаји о организацији рада основних школа, социјалном статусу учитеља, школским зградама, школским послужитељима и ручном раду у женским основним школама. У *Извештају о неким оскудицама у основним школама* у

Крагујевцу, од 4. јула, критикује праксу рада у тзв. неподељеним одељењима, у којима је један учитељ истовремено радио са ученицима два и више разреда (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2080, No. 1941.). Примећује, такође, да је „нередовност наставе“ учесталија код деце која живе далеко од школе, али и због обичаја да ученици иду у „пратње“ (на сахране), а ово је, по Натошевићу, „[...] не само сметња за успех, него и по здравље ове ситне и слабе деце шкодљиво, кад морају по хрђавом времену то чинити, те многи прозебу и разболе се [...]“ и предлаже да се забрани да у „пратње“ иду деца млађег узраста, а да породице које желе ову „пратњу“ одвајају извесну суму за Школски фонд² (Исто). Следећи пропуст види у недостатку школских уџбеника – сиромашна деца често по више година нису имала уџбенике и Натошевић нуди један, и за данашње време актуелан модел набавке уџбеника: предлаже да општине купују уџбенике за децу, које би она на крају школске године враћала школи, а уколико би их изгубила, родитељи би били обавезни да их купе. За женску основну школу Натошевић тражи да се затвори, јер се налази у „врло хрђавој згради“: прозори су били тако слаби, да су девојчице стално биле изложене промаји; пећи покварене, а димњаци лоши, па је учионица била чађава и стално задимљена; скамије су биле покварене, „[...] да се на њима не може писати, дрмају се и падају“ (Исто).

Извештај о основним школама у округу Пожаревачком, од 10. јула, Натошевић започиње следећом оценом: „Један од највећих недостатака то су хрђаве школске зграде. Ни једна од ових школа нема сопствене, већ стоје у туђим зградама, које никако нису за школу удесне [...]“ (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2082, No. 2098.). Зато тражи да се подигну посебне школске зграде, две за „млађу женску и мушку школу“ и две за „старију школу“. Пожаревачки учитељи жалили су му се на то да им општина ускраћује право на башту: било је оних који нису добили земљу за „домаће потребе“, оних који су добили мање земље него што је закон предвиђао и оних који су добили земљу на „најгорем месту“. И овде, у *Извештају о школским баштама у округу Пожаревачком*, од 15. јула, Натошевић предлаже оштре мере: да министар ову „ствар испита“, казни кривце, изда наредбу да се учитељима да прописана земља или сразмерна надокнада у новцу, „[...] а не да се учитељи држе за горе од пандура који ништа вредни нису“ (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2084, No. 2117.).

Поред појединачних извештаја, Натошевић је припремио и више збирних извештаја о школама у окрузима Крагујевачком, Смедеревском и Пожаревачком. У *Предлогу о повећању плата учитеља*, од 4. јула, дао је списак од 27 учитеља којима треба повећати плату, „поглавито јер су се добро трудили“, јер раде више година у истој школи, а имају и велике породице (АС, МПС-п, 1868, ф. IV, бр. 515, No. 1916.), док у *Извештају о учитељским платама*, од 10. јула, наводи да су плате учитељима исплаћиване на три месеца, да се дешавало да им се плата уместо у дукатима исплаћује у другим, мање вредним новчаницама (бушено сребро), да се учитељима плате не достављају у школе, због чега су морали да путују у вароши у којима су се налазиле окружне власти, што је за последицу имало да, поред трошка

за пут, по неколико дана „држе школе затворене“ (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 1590, No. 2096.). Натошевић и овде тражи од Министарства да предузме оштре мере: да се због злоупотреба казне надлежне власти, „[...] да се овде и свуда плате учитељима на ноге донесу и у пуновредном новцу, да не морају ни губити, ни школу напуштати“ (Исто).

Из ревизије школа сачуван је и Натошевићев *Извештај о неким школама где нема послужитеља*, од 10. јула, у коме је дао оцену да школе, „[...] стоје грдно прљаве, и тако пуне блата и гада, да се једва сме ступити у њих“ (АС, МПС-п, 1868, ф. IV, бр. 540, No. 2097.). У школама у којима није било послужитеља деца су чистила учионицу, ложила пећ, доносила воду, а за ову праксу Натошевић пише да се „[...] тиме не само отпађују деца од школе, него и учитељи имају вечну свађу са родитељима“ (Исто). Зато предлаже да окружна начелства, уз претњу казном, одмах поставе школске послужитеље и о овоме поднесу писани извештај Министарству.

У *Извештају о ручним радовима у школама за женску децу*, од 3. августа, добијамо слику женског ручног рада у основним школама (АС, МПС-п, 1868, ф. V, бр. 756, No. 2564.). Натошевић указује на то да су, и поред расписа Министарства просвете, којим је било наложено да се у женском ручном раду у први план стави „оно што је нужније домаћој потреби“, као што су кројење, шивење, порубљивање и слично, учитељице с ученицама радиле везове и да су највише рађене „луксузне“ и непотребне ствари. Предлаже следеће: 1) да учитељице подносе годишње извештаје о томе „[...] колико се чега преко године наради, наплете, повезе, нашије, наруби, накрпи итд.“, 2) да свака школа набави по једну шиваћу машину и да ученице науче њоме да рукују (ни у једној школи није их било), 3) да школе набаве „[...] справице за брзо прање и глачање кошуља и осталог рубља“ и „[...] справице за кување – холандску куварску пећ и саксонску парну куварску справицу“ и друге потребне „справе за кување“ и 4) да се у школама заведу штедионице како би се код девојчица „[...] ова од најглавнијих врлина женских одма с малена поучавала“ (Исто).

Као лекар, Натошевић 25. јула 1868. пише посебан *Извештај о шугавој и вашљивој деци у школама у округу Крагујевачком, Смедеревском и Пожаревачком* (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2094, No. 2261.). Нашао је да се број „шугаве деце“ кретао од једне петине до једне половине, па и више од половине, док је број „вашљиве деце“ био још већи. О одевању деце бележи: „Ала је грдна нечистоћа и немарња у преобуци дечјој, једва сам верујем да сам својим очима гледао, налазио сам деце да ни кошуље немају, него неке дроњке од гуњчића, горе него у најодрпанијих просјака, тако подрто да је дете више голо него покривено [...]“ (Исто). Натошевић тражи да се оформи посебан лекарски савет који би за учитеље саставио упутство којим би се они известили и поучили у следећем: 1) да је потребно специфично лечење шуге и вашљивости и да од општине траже да набави лекове, 2) „[...] да учитељ у школи и пандур добошом по селу објави да ће се свако дете које се увати са вашима по глави предати фамилусу да га пред свима до коже ошиша и сланом водом измије“, 3) да учитељ сачини списак деце која имају вашке „[...] да остане та љага убележена док је школе, не би ли се тим застидела деца и родитељи“, 4) да сваке недеље школски

старатељ јавно у школи чита имена деце која имају вашке „не би ли се још већма застидела“, 5) да исто чини и сваки општински чиновник кад год обиђе школу, 6) да се, уколико претходне мере не помогну, родитељи позову у „примиритељни суд и онде застиде“, а ако ни ово не уроди плодом да се имена родитеља деце која имају вашке окачи „[...] на црној таблици судској, па да се свако клони од њих или да се каштигују новцем у корист Школског фонда за набавку лекова“ и 7) да се нареди да деца морају најмање једном недељно да се пресвуку у чисту одећу (Исто).

О школским зградама Натошевић је министру изаслао више извештаја. У *Извештају о школским зградама*, од 17. јула, пише да је „[...] на школским зградама нашао оскудице и мана, које не само учењу и успеху деце сметају, него су и по здравље шкодљиве“ (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2090, No. 2150.). О каквим је „оскудицама и манама“ реч? У неким школама учионице су биле тако мале и тесне, да у њих није могла да стане ни половина од укупног броја ученика који су у њима поучавани; већина учионица није имала дрвени патос, већ земљани или од цигле, те су у њима деца „непрекидно с ногу зебла“; прозори су били мали и често „[...] само артијом залепљени, те се онако једва види читати и писати, него се деца муче и остаће сва кратковида“; школске пећи су биле лоше, а зидови и сав школски намештај прекривени црном чађи; кров је на многим школама прокишњавао – учитељи су морали да прекидају наставу да би спасавали своју имовину; „[...] на више места нема бунара, а нема воде близу, него је морао учитељ из петог или шестог комшилука вући“; „[...] многе школе немају нужднике или су тако порушени да нико не сме наилазити на њих, па само стоје да децу смрадом трују“; ретко је која школа имала посебну помоћну просторију у којој би учитељ мога да остави коња или краву, па су их држали у школском дворишту; „[...] учитељски конаци уз школе на многи су места тако јадни и жалосни, да би се иоле поноснији људи стидели оно држати за конаке што ни поштене тавнице нису“; многе школске зграде нису биле окречене по три и више година, биле су прљаве, пуне стеница „[...] и другог гада, да је страх у њих улазити“ (Исто). На крају извештаја Натошевић тражи да се изда следећа наредба: 1) да се где год је могуће повећају учионице, да се деца што више држе напољу на свежем ваздуху, да се уведе вентилација у учионице и да се одреди број деце која према величини учионице у њој сме да борави; 2) да се све учионице „патошу“, да се поправе прозори, пећи, оџаци, кровови, ископају бунари, „[...] да се свуда начине добри нуждници, за децу и за учитеља“, 3) да се учитељима уз школу „[...] начини добар, пристојан конак, а где овога није да им се даје сразмерна накнада“ и, на крају, 4) да се школе редовно одржавају, чисте, крече и оправљају (Исто).

У *Извештају о неким местима што немају школске зграде*, од 15. јула, Натошевић критикује праксу смештања школа у зграде „примирителнога суда“: „Ту свуда стоје суднице и апсане, де старији свакојачо један другог напсују, нагрде, накуну; ту по авлијама стоје разне класе, на које се старији вежу, па бију, а деца слушају и гледе. Ту деца виде само бој који их застраши, и тим одма с малена пре побуди на омразу власти него на поштовање, пошто нису кадри проводити правде, осим што је страшење последње средство у васпитању, само за зликовце. Ту деца

не само чују и дознају, него често и виде зла и неваљалства од старијих, од којих их већма чувати ваља и за које нипошто знати не смеју. Па ту школа и не може оним правим средством, казивањем чиста добра да добру учи, него мора само тим крајним средством да васпитава, страшењем од зла. А страшење не само да не задржава од зла малену децу, која више расту у физичкој снази и са њом у пустој слободи, него у оном зрелом ладном разумном премишљању, већ је баш надражена преступима, те пре изађе мисао и воља и жеља на бравуре у злу, него у добру“ (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2086, No. 2124.). Уз наведено образложење, Натошевић тражи да се ове школе изместе из судова и подигну за њих „подесне куће“.

У *Извештају о намештајима*, од 18. јула, Натошевић пише да је школски намештај у основним школама углавном лош: није било довољно скамија, биле су оштећене и поломљене, „[...] врло незгодне стога што нису мерене за малу децу већ за зреле људе“, нису имале углављен дивит за мастило, па су га деца доносила у школу и просипала по себи и уџбеницима (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2093, No. 2166.). Учионице углавном нису имале сат, нити ормаре. Такође, из *Извештаја о учевној опреми*, од 18. јула, сазнајемо да су многе школе оскудевале у основном школском прибору: школске табле биле су старе и истрошене, ученици нису имали штице, недостајале су земљописне и природописне карте, уџбеници, хартија, пера, мастило (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2092, No. 2165.).

Након што је прегледао школске зграде и о њима поднео извештаје, Натошевић је министру 5. августа доставио *Предлог за школске зграде које ће се нове дизати* (АС, МПС-п, 1868, ф. VIII, бр. 2097, No. 2582.). Наглашава да је министра већ известио о томе да су многе школске зграде „погубне за децу“, али да пошто се нове школе отварају, иако за њих нема добрих зграда, већ се само умножавају оне школске зграде „што нам децу и народ затиру“, шаље предлог о томе како треба да изгледају школске зграде: 1) висина учионице не сме бити мања од 12 стопа, учионица мора бити довољно широка да у њу може да стане два реда скамија за по четворо деце, учионица треба да има дрвени патос, што више великих прозора постављених тако да деци светлост пада „с рамена, а никако с противне стране“, скамије треба да су одговарајуће величине према узрасту деце, одвојене међусобно тако да се између њих може пролазити, направљене од дасака које су заокругљене, а не оштре на крајевима; 2) стан учитеља треба да има најмање две собе, кухињу, шупу и шталу, таван, бунар, подрум и нужник, а што се намештаја тиче, да има један ормар, два стола, један кревет и четири столице „све просто од тврдог дрвета начињено“; 3) у школско двориште треба да се засаде воћке, одреди место за дечје игралиште, уз двориште одреди школска башта коју би учитељ за своје потребе обрађивао и уједно децу обучавао у мушком и женском раду (Исто).

Већ након првог Натошевићевог извештаја из јануара 1868, који није сачуван, састао се нарочит Одбор за преустројеније народних школа у Србији, који су чинили др Милован Спасић (председник), Милан Ђ. Милићевић (деловођа), Стеван Сретеновић, Владимир Вујић, Стојан Бошковић и Стојан Новаковић. Одбор је на Натошевићев извештај одговорио својим *Извештајем Министарству просвете*

од 29. фебруара 1868. (1868: 188-192; 212-216). Извештај Одбора није објављен у неком од часописа који су излазили у Кнежевини Србији, већ га је Натошевић објавио у новосадском *Школском листу*, са својом нотом коју је додао испод потписа чланова Одбора. Ове две околности говоре о извесном размимоилажењу Натошевића и стручњака за просветна питања у Кнежевини Србији. Очигледно, појавиле су се варнице између Натошевића и Одбора који је желео да умањи штету од Натошевићевог описа основних школа. У записнику са седнице Одбора стоји да је ово тело прво проучило Натошевићев извештај: „Извештај тај има две поле, у једној се врло живим бојама описује зло стање наших основних школа, а у другој се предлажу неке мере како да се те школе боље уреде“ (Исто, 188). Одбор није у свему прихватио Натошевићев опис школа, већ је, како Натошевић наглашава, „[...] ћутећи минуо ону прву полу поменутог извештаја“ (опис стања у школама – прим. аутора) и прешао на разматрање његових предлога промена које треба увести у циљу унапређивања основношколског образовања у Кнежевини Србији: на потребу да се осмисли нови наставни програм и објаве нови уџбеници за основне школе, да се оснује Учитељска школа, уведе стални школски надзор, повећају учитељске плате, покрене један педагошки часопис, организују учитељски зборови итд. (Исто, 191). Натошевић је испод извештаја Одбора написао: „Слажем се са предлозима не наведеним међу онима, које поднесох, а са осталима уколико се не разликују од оних што их у извештају пространије поднесох, а у приложеној табlici прегледно“ (Исто, 216).

Након убиства кнеза Михаила 29. маја 1868, Натошевић је наставио рад, али уз све мању потпору и све снажније отпоре Министарства просвете. Намеснички режим је Натошевића уклонио, позивајући се на чисто административне разлоге: „Решењем о истеку уговора на место школског референта“, од 28. августа, обавештен је да му 12. септембра истиче уговор на место школског референта и у њему није било понуде да се уговор обнови (АС, МПС-п, 1868, ф. V, бр. 958, No. 2988.). Он се враћа у Војводину, где је наставио рад на унапређивању српских школа. Тако су делом одобривољени конзервативни елементи у просветном чиновништву Кнежевине Србије, а довођењем др Димитрија Матића за министра просвете задовољен је и део либералне јавности, која је у наредних неколико година у живот спровела неке Натошевићеве предлоге.

Закључак

Извештаји из школске ревизије др Ђорђа Натошевића анализирани у овом раду омогућавају да се реконструише слика наставе и школског васпитања у Кнежевини Србији на измаку седме деценије XIX века и да се јасније схвати један од преломних тренутака у нашој просветној политици. Видимо да су Натошевићеве извештаји о основним школама организовани у два целине – у првој је бележио запажања о школама које је посетио, а у другој предлоге како да се стање поправи. Наглашено критичке белешке Натошевића о основним школама нису биле добро

примљене од просветних власти, али су његове примедбе и предлози помогли да се Кнежевина Србија окрене решавању неких од кључних проблема у области основног школства. Сада се са већом сигурношћу може прихватити оцена Милана Шивића да је Натошевић „морални иницијатор оснивања учитељске школе“, чиме се не умањује допринос ранијих настојања у том смеру (Vujišić Živković, 2014: 183-184), као и министра Матића у њеном озакоњавању и почетку рада (Tešić, 2006: 14). И друге Натошевићеве тековине трајно су обележиле даљу повесницу развоја школства у Србији: 1868. организовани су први учитељски зборови, исте године Милан Ђ. Милићевић покренуо је педагошки часопис *Школа*, 1871. усвојен је нови наставни план за основне школе којим је наставни садржај редукован и систематизован, савременији приступ школско-хигијенским питањима обезбеђен је појачаном контролом рада окружних, средњих и општинских власти. Даља истраживања треба да допринесу још прецизнијем одређивању Натошевићевог утицаја на развој школства у Кнежевини Србији.

Извори

Необјављени извори

Архив Србије, Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење (АС, МП-п).

Објављени извори

Извештај Одбора за преустројеније народних школа у Србији. *Школски лист*, год. 10, бр. 10-11, стр. 188-192; 212-216.

Натошевић, Ђ. (1858). *Упутство за предавање букварских наука учитељима народних училишта у Аустријском царству*. Беч: Штампарија Јерменског манастира.

Натошевић, Ђ. (1861). *Кратко упутство за српске народне учитеље*. Нови Сад: Епископска књигопечатња.

Литература

Bakovljević, M. (1998). *Đorđe Natošević: pedagoška delatnost i pedagoška stanovišta*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.

Vujišić Živković, N. (2012). *Vojislav Bakić i razvoj pedagoške nauke u Srbiji*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Vujišić Živković, N. (2014). *Na peru i na sedlu – razvoj institucije školskog nadzora nad osnovnim školom u Kneževini Srbiji u prvoj polovini XIX veka*. Beograd: Eduka i Institut za pedagogiju i andragogiju filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Dostanić, R. (1987). *Natoševićeva reforma škola*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.

Jordanović, B. (2010). *Bukvari i bukvarska nastava kod Srba*. Beograd: Pedagoški muzej.

Potkonjak, N. (2012). *Pedagogija u Srba*. Beograd: Srpska akademija obrazovanja i EDUKA.

Tešić, V. (2007). Pedagoško obrazovanje nastavnika u školama Srbije do 1918. godine. U N. Vidan (ur.), *Obrazovanje i usavršavanje nastavnika – istorijski aspekt* (str. 13-30). Užice: Učiteljski fakultet u Užicu Univerziteta u Kragujevcu.

Подаци о аутору

Др Наташа Вујисић Живковић је редовни професор на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

E-mail: nvujisic@f.bg.ac.rs